

Från nuets
horisont till
evighetens
synvinkel

MALTE PERSSON

Nya horisonter – det har varit temat för dessa humanist- och teologdagar, som jag har fått äran att avsluta. Nu vet jag inte om jag är bra på att avsluta saker, men jag kan i alla fall börja. Faktum är att jag hunnit påbörja skrivandet av denna föreläsning ganska många gånger den senaste månaden, men varje gång jag skrivit en inledning har jag kommit på något som borde sägas före den, varefter jag skrivit en inledning till inledningen, och så vidare.

En föreläsning framförs linjärt, den utspelar sig i tiden, men mitt sätt att tänka är inte särskilt linjärt. Det har alltid framstått som en utmaning för mig: hur veckla samman ett vildvuxet nätverk av tankar i textens enda och rakt framåtskridande dimension? Vad går förlorat i översättningen? Vad förvrängs, likt jordklotets geografi förvrängs i en tvådimensionell kartprojektion? Jag kan ge ett exempel: min hjärna ville för ett par meningar sedan, apropå det linjära, hemskt gärna gira åt ett annat håll och kasta sig ut i en utvikning om Zenons paradoxer och Leibniz ord om "kontinuumets labyrint" och Borges noveller. Men det går ju inte. Inte när färden är tänkt att gå åt ett annat håll och jag inte ens hunnit börja. Jag kan ana mitt mål vid horisonten, men horisonten har hittills inte kommit närmare. Jag fortsätter, fortsätter börja.

Min påbörjade irrfärd ska handla om rum och tid, geografi och filosofi, och om vändningar åt olika håll i min egen och andras poesi. Men kanske är det min oförmåga att hålla mig till ämnet som är mitt egentliga ämne. En poetik och ett porträtt av den korsväg i tid och rum som är jag. Man måste, som jag nyligen skrev i ett annat sammanhang, försöka utnyttja sina oförmågor till max. I mitt fall alltså oförmågan att hålla mig till ämnet. Jag försökte stryka onödiga stickspår när jag satt på tåget på väg hit, men lade istället till nya.

I princip tror jag också att slump och omvägar och utvecklingar är ett utmärkt sätt att komma till saken, och det oavsett var man börjar. Eftersom allting på ett eller annat sätt alltid hänger samman med allting. Det finns dock en risk att det tar lång tid, och att saken man kommer till är en annan än vad man trodde. Som med Columbus och Indien och Amerika.

Men låt mig börja vid horisonten: Vad är en horisont? En horisont är gränsen för hur långt man kan se. En synrand. En synkrets.

Den bokstavliga meningen pockar på att bli metafor: syn översätts som så ofta i vårt bildspråk till tanke, och horisonten blir gränsen för ens kunskap eller fattningsförmåga. Om jag säger att något "går över min horisont", så menar jag att det för mig framstår som obegripligt. Någon kan då med ett annat stående uttryck svara att jag borde "vidga mina horisonter". Kanske genom att skingra dimmor, kanske genom att sträva efter en mer upphöjd utsiktspunkt, kanske genom att förflytta mig och jämföra olika utsiktspunkter. Om man nu ska ta metaforen på allvar.

Men – med uttrycket "nya horisonter" tillkommer något utöver bara det förnuftiga vidgandet. Orden bär med sig en air av upptäcktsresande och romantik – och som handlar inte bara

om kartritarens eller erövrarens strävan att kvantitativt öka sina domäner, utan även om en äventyrlig längtan att möta något kvalitativt nytt och aldrig tidigare skådat. Orden vill gärna ha ett utropstecken efter sig. Sätt segel! Mot nya horisonter!

Jag har nämnt Columbus, men rent geografiskt var det först länge sedan det fanns någon helt ny horisont att skåda. Det skulle i så fall vara om vi begav oss till andra himlakroppar. Rymden som "the final frontier", som den kallats med en mycket amerikansk metafor, expansionistisk och västernromantisk. Rid vidare mot solnedgången, mot horisontens frontlinje i kriget mellan ljus och skugga. – The end. – To be continued. – Jag tvingas här hejda min hjärna som återigen börjat fara åt fel håll. Den vill prata om *Blodets meridian* och *Mörkrets hjärta* och Milton, och om upplysningsmetaforer och fotonegativ och vita fläckar på kartan och svarta hål och stjärnhimlen ovan oss. Jag säger åt hjärnan att försöka hålla sig på jorden.

Av titeln på denna föreläsning, "Från nuets horisont till evighetens synvinkel", framgår att den sak jag tänkt komma till har med tiden att göra. Det verkar vara ett säkert kort, för om inte jag kommer ikapp tiden, så lär den komma ikapp mig. Man kommer aldrig undan tiden. Men man kommer inte undan rummet heller – för både "horisont" och "synvinkel" är rumsliga och visuella metaforer. Vår tendens att tänka visuellt torde ha grundlagts när evolutionen för 500 miljoner år sedan började låta varelser göra modeller av världen med hjälp av ögon och ljus.

Man kan försöka tänka sig ett annat tänkande. Men inte ens den store filosofen Spinoza, som faktiskt tror att vi med tankens hjälp kan komma undan både rummets och tidens och sinnenas begränsningar – inte ens han kan undvika en visuell metafor för detta ideal. Hans uttryck "sub specie aeternitatis" är alltså det som, översatt till svenska, blivit "ur evighetens synvinkel". Om

än man skulle kunna hävda att den översättningen lägger för stort fokus på observatören, och för lite på det observerade. Man kunde också tänka sig något i stil med att se tingen under evighetens anblick eller i deras eviga aspekt.

Nåväl, evigheten är svåröverskådlig och 500 miljoner år av tittande är alldeles för kort för att räcka till. Men det omöjliga är värt att försöka – inte för att man kommer lyckas, men för vad man lär sig av misslyckandet. Mitt senaste och mest lyckade misslyckande är diktsamlingen *Udergången*. Om dess titel brukar jag skämtsamt säga att undergången inte bara är ett aktuellt tema, utan ett som blir aktuellare för varje dag som går. Vilket i och för sig inte är så roligt.

Tankar på en slutpunkt har genom mänsklighetens historia ibland varit mer och ibland mindre närvarande, och vi är nu åter i en period då undergångstankar tränger sig på. Jag har precis läst idéhistorikern François Hartogs ganska nya bok *Chronos*, i vilken han hävdar att västerländsk tidsuppfattning än en gång är på väg att skifta. Efter antikens kontinuerliga tid, följde kristendomens uttänjda apokalyptiska ögonblick, som i sin tur följdes av modernitetens framåtriktade utvecklingstro, som under 1900-talets sista decennier skiftade till en "presentistisk" fixering vid nuet. Vilken dock nu utmanas av att geosfärens och biosfärens långa och icke-mänskliga tidsperspektiv bryter in och påminner om hur ytterst kort den mänskliga historien är, och att vi kan försvinna precis som andra arter gjort före oss.

Hur det än förhåller sig med denna idéhistoriska tes, så upplevde jag mer än vanligt att samtiden var medförfattare till min bok. En pandemi dök upp och ville vara med. Gräshoppor härjade i större skala än den bibliska, från Kenya till Pakistan. Krig och konflikter. Och förstås allt allvarligare klimatrapporter. Samtida varningar om framtiden som dessutom, tror jag, först

blir fullt begripliga om man betraktar dem genom det förflutna – om man vet hur många kulturer som gått under på grund av förändrade klimatförhållanden, och hur många gånger passerade klimatbrytpunkter lett till skenande klimatförändringar och massutrotningar av djur och växter under jordklotets historia. Vilket var precis sådant som jag höll på att läsa på om medan jag skrev. Från sumerisk undergångspoesi till nya geologiska rön.

Men min bok är ingen prognos och ingen profetia, ingen apokalyps i vare sig religiös eller sekulär mening, och definitivt inget debattinlägg. Vad boken kretsar kring är själva tanken på mänsklighetens försvinnande. Vi vet ju att mänskligheten kommer att försvinna. Vi vet inte hur den kommer att försvinna – det finns ett antal alternativ, både självförvållade och utifrånkommande – och vi vet inte om det kommer att ske snart eller i en avlägsen framtid. Men vi kan vara absolut säkra på att människosläktet en dag kommer att vara lika utdött som dinosaurierna och dronten. Men vad innebär det? Att tänka sig en tidpunkt efter mänsklighetens försvinnande har en existensiell likhet med att tänka sig själv som död, men är ännu svårare. När jag är död kommer jag att bli ihågkommen, ett tag; jag kan till exempel intala mig att mina dikter kommer att fortsätta läsas. Åtminstone den korta dikt som finns ingjuten på brunnslock här och var här i Skåne, och som har bättre hållbarhet än både pappersböcker och digitala dokument. Men när hela mänskligheten är borta kommer ingen att minnas att människor funnits eller minnas något av det de åstadkom. Exempelvis kommer ingen att läsa mina dikter, eller några andra dikter, eller veta vad dikter är och att de fanns. Det kommer att vara exakt som om vi aldrig funnits, och våra tankar på det förflutna och det kommande aldrig funnits heller. Så här kan det låta i *Udergången*, i en sonett ur en sonettsvit kallad "Gudarna":

Ingen själens dröm ska längre drömmas.
Själur kunde bara existera
som idé i själar. Allt ska tömmas:
kropp och själ och tanken på en lera

som av liv och ande genomströmmas.
Värld och eftervärld finns inte mera.
Lethe, glömskans flod, ska också glömmas.
Tiden glöms, med denna sista era.

Tiden glöms – nej, mer än glöms: försvinner.
Inget kommer längre att ha hänt.
Inget kommer längre komma hända.

Inget vatten rann och inget rinner.
Inget brinner. Ingenting är bränt.
Ingen början finns och ingen ända.

Man kan förvisso föreställa sig att någon annan grubblande art tar vår plats om några miljoner år. Men även om man bortser från det faktum att vår civilisations korta historia knappt kommer lämna några spår att gräva fram, så finns det ingen garanti för att de som kommer efter oss skulle förstå något om oss. Eller ens förstå tiden på samma sätt som vi. Ja, om det nu alls kommer några efter oss.

Och det är väl problemet med att försöka se människan ur evighetens synvinkel – att det per definition inte är en mänsklig synvinkel. Vem är det som tittar? Gud är ett möjligt svar, men själv tror jag inte på någon gud som existerar utanför människors hjärnor och böcker. Vilket inte alls är något dåligt ställe att existera på, men bara så länge det finns människor.

Det slumpar sig som så att jag parallellt med denna föreläsning

även arbetat på en lång recension av den horisontintresserade amerikanske författaren Cormac McCarthys nya romandiptyk *Passageraren* och *Stella Maris*. Och det slog mig som kusligt att detta verk i stor utsträckning kretsar kring exakt samma fråga som jag kretsar kring i *Udergången*. För att citera en passage ur *Passageraren*:

Låt mig därför ställa följande fråga till dig: När vi och alla våra verk är borta tillsammans med varje minne av dem och varje maskin där sådana minnen kunde ha förts in och lagrats och jorden inte ens är aska, för vem kommer det då vara en tragedi? Var skulle en sådan existens stå att finna? Och av vem?

Vilket även för in den etiska dimensionen. Mänsklighetens försvinnande kan medföra allehanda lidanden, men är vi väl borta så finns det ingen som kan sörja och ingen måttstock för att fälla något som helst värdeomdöme om saken. Inte ens om man på Spinozas vis föreställer sig naturen som Gud finns det en värderande instans kvar: Spinozas gud ser bara ur evighetens synvinkel, bortom tid och rum, där allting helt enkelt är, och är som det måste vara, och varken bättre eller sämre än sig självt, som är det enda som finns att jämföra med.

Jag fortsätter, till skillnad från Spinozas icke-skapande gud, att börja. Ärligt talat tänkte jag inte ett dugg på Spinoza när jag hittade på titeln till denna föreläsning – snarare valde jag en titel som skulle kunna täcka in det mesta, härifrån till evigheten. Ett maximalt stort ämne att inte lyckas hålla mig till. "Det mesta" råkar också vara precis vad jag som författare är intresserad av, och kan tillåta mig att vara intresserad av, eftersom en författare till skillnad från en forskare inte måste specialisera sig.

Med *Udergången* drog jag detta poetiska privilegium till dess spets. Jag har redan beskrivit bokens övergripande tema – tanken på mänsklighetens försvinnande, och i ljuset av den vår plats i tiden. Boken var i stort sett klar, när jag fick idén till en sista avslutande dikt, som skulle vrida temat åt ett annat och mindre abstrakt håll, och ta sig an det förflutna på ett så sakligt sätt som möjligt, men baklänges, som om det vore framtid. Dikten skulle helt enkelt börja i nuet, som var pandemivintern 2020, och kronologiskt arbeta sig bakåt så långt som möjligt, det vill säga till tidens början, i Big Bang. Denna dikt, som fick titeln "Världen alltmer hastigt bakåtspolad" framstod snabbt som det viktigaste i boken. Och resultatet – 65 täta sidor baklängesvärldshistoria på regelbunden jambisk blankvers – är helt säkert både det värsta och det bästa jag skrivit.

Eftersom det är en faktabaserad dikt, en gammaldags lärodikt om man så vill, var jag tvungen att göra research. Närmare bestämt om allt som någonsin hänt. Till stora delar ytligt och svepande, förstås, men ibland även med djupdykningar. Som när jag, för att kunna få till en viss rad, ägnade en dag åt den norska exporten av torkad fisk till Nigeria. Jag lärde mig en hel del.

Men utöver det kvantitativa ansamlandet av fakta drabbades jag av en kvalitativ upplevelse som jag inte väntat mig. Jag, som i skolan var dålig på historia, och sedan dess föreställt mig historien som en lång rad fakta att plugga in och sedan glömma bort – jag upplevde, när jag kommit över en viss tröskel, att jag fick en känsla för historiens gestalt. Dess rytm, dess flöden, dess lager på lager av nätverk där allt hänger samman med allt. Det är förstås bara min personliga upplevelse, som måhända är mer flummig än allmängiltig. Men det minsta jag kan säga är att detta var exakt rätt sätt för min hjärna att lära sig historia: inte utifrån enskildheter utan utifrån ett helhetsperspektiv, utan

någon artificiell gränsdragning mot andra ämnen, som ekonomi och biologi, geologi och fysik. Och denna skumma känsla av helhet fortsätter att följa med mig även när jag möter vardagliga enskildheter.

Jag kan nu glädja er med att jag kommit fram till det som jag från början tänkte var början till denna föreläsning. För det verkade passande att börja med en personlig anekdot och en konkret horisont. Alltså:

Jag råkade befinna mig i Funchal, på Madeira, ett populärt resmål bland pensionärer och poeter en bra bit ut i Atlanten utanför Afrikas västkust. Det var en helt klar och vindstilla dag. Jag tog linbanan ned från den botaniska trädgården uppe på berget ovanför staden, och från den såg jag horisonten som jag nog aldrig riktigt sett den förut. En obruten och mycket avlägsen linje av hav, av vilken det framgick att jorden var rund och mycket, mycket stor.

Vilket jag i teorin förstas redan visste. Men utsikten – och insikten – handlade inte om empiri, utan om förståelse. Spinoza skulle kanske inte vara imponerad: kunskap baserad på sinnesupplevelser är sämre än kunskap baserad på förnuft. Och han kan ha en poäng. För att rent objektivt kunna se jordens rundning med ögonen måste man befinna sig mycket högre upp. Det kan bevisas med trigonometri.

Men i alla fall: det var återigen ett sådant där ögonblick då saker verka falla på plats. Och till vilket världshistorien tillförde en djupdimension.

Allting hänger samman med allting: Madeira är ingen stor ö, men den har en intressant plats i världshistorien. Dess dimhöjlda lagerskogar är en anakronism från ett Europa före istiden. Ön finns omnämnd under antiken, och kan (enligt en studie av mitokondrie-DNA hos lokala möss) även ha besökts av vikingar. Den

befolkades dock först från 1419, då ett par portugisiska skepp drivit dit av misstag. Det var genom färderna dit som portugiska navigatörer först lärde sig hantera Atlantens vindar. Manövern kallades "volta do mar" – återvändande från havet – och innebar att man tog en lång omväg i cirkelrörelse för att komma snabbare och säkrare dit man ville. Detta möjliggjorde snart både handel runt Afrika och korsandet av Atlanten till Amerika. Med, som bekant, väldiga världshistoriska konsekvenser. Och inte för att romantisera Columbus, som var en brutal slavherre och allmänt galen, men det är svårt att se den där horisonten av obrutet hav utan att tänka på vidden av att segla ut mot den utan att veta vad som fanns bortom den. Det finns mycket som framstår som alldeles för självklart efter att det hänt, men som inte var det innan.

Madeira tjänade på så vis som världshistorisk experimentverkstad. Även genom att de första sockerrörplantagerna anlades där, vilka sedan skulle följas av den storskaliga produktionen i Västindien. Med allt vad det innebar av förändrad energiomställning för världen, från kalorier i europeisk kosthållning till kolonialismens arbetsdelning, från ekologi till ekonomi. Slaven blir "gisslad till döds, ack! för att sockra ditt thé" som Tegnér skrev.

Allt hänger samman med allt, och ni förstår säkert varför jag med min förkärlek för omvägar uppskattar begreppet "volta do mar". Precis som jag uppskattar romantikern Kleists idé om att den enda vägen tillbaka till paradiset går den långa vägen runt hela jorden för att se om det kanske finns en öppen ingång på baksidan. Bibeln talar om att gå den smala vägen, själv tänker jag att man kan välja "the scenic route". Men nu är jag nog på avvägar igen.

Att jag pratat om Madeira var bara biografisk slump och det

självupplevdes godtycke – jag tror säkert att jag hade kunnat göra liknande poängar om till exempel polynesisk navigation i Stilla Havet istället, som är ett lika fascinerande ämne, men vars horisonter är längre bort från just mig. Poängen är samspelet mellan del och helhet, mellan ens subjektiva utsiktspunkt och försöket att förstå något objektivt. Den allseende objektiviteten hos evighetens synvinkel förblir utom räckhåll, men det betyder inte att man måste nöja sig med den horisont som omger vare sig ens plats i rummet eller ens ögonblick i tiden. Och oavsett om man färdas i båt eller böcker kan man via oväntade omvägar försöka återkomma till sin startpunkt och där se, inte en ny horisont, men en gammal horisont med nya ögon.

Från "volta do mar" voltar jag associativt vidare ett varv till, så som en oansvarig författare kan tillåta sig att göra, från världen till skönlitteraturen, där jag hoppas att jag ska landa på fötterna. "Volta" – på italienska betyder det även "gång", som i "c'era una volta", det var en gång. Ännu en rumslig metafor för något tidsligt, eftersom ordets grundbetydelse förstås är "vändning". I denna betydelse är ordet även en poesiterm – "volta" betecknar då ett avgörande perspektivskifte i en dikt, i synnerhet en sonett.

Ett berömt exempel på en sådan poetisk "volta" finns i den unge romantikern Keats sonett "On First Looking into Chapman's Homer" från 1816, vilken alltså handlar om när Keats för första gången läser en viss översättning av Homeros. Eftersom dikten även på andra sätt anknyter till mitt tema har jag lite snabbt gjort en översättning:

På resor ibland gyllne riken har
jag skådat sköna stater, stora, små,
och har sett västerns öar likaså,
där barder åt Apollon kungar var.

Men ofta hörde jag att det fanns kvar ett väldigt land, Homeros land, att nå, vars renhet jag dock först fick smaka på när Chapmans röst mig nådde, djärv och klar: då kände jag mig liksom den som fann en ny planet, av ingen skådad än, eller som Cortez när med örnblick han fick syn på Stilla Havet – och hans män med vilda aningar såg på varann – i tystnad, på ett berg i Darien.

Dikten börjar alltså med att tala om resor, och bara gradvis blir det tydligt att det inte handlar om resor till länder i geografien utan om resor i böcker till de riken som poeter styr över. "Vol-tan" i sonetten är alltså vändningen som sker i raderna "när Chapmans röst mig nådde, djärv och klar: då kände jag mig..." Med ens klarnar luften och det står klart vad dikten handlar om, samtidigt som den vänder tillbaka till jämförelsen mellan litteraturens inre och världens yttre vyer, men nu med en helt annan ton och helt annan konkretion: en konkretion som anstår den som upplevt Homeros. Istället för vaga och konventionella tropen: en livlig gestaltning av ett specifikt ögonblick i tropikerna. (Att conquistadoren Cortez rent historiskt aldrig befann sig på den där bergstoppen i Darien är i litterärt hänseende en bisak.)

Men vändningen går inte bara från allmänt hållet klassicistiskt bildspråk till livlig homerisk konkretion. Den representerar också en modern mentalitet. Om Homeros under en bakåtblickande klassisk era vördades som symbol för en på en gång förfluten och evig guldålder, så möter Keats honom med den moderna tidens expansivt framåt- och utåtblickande upptäckaranda och äventyrlust. Vilket är en vändning eller vrängning av perspek-

tiven som inletts av renässansens humanister. Så hade redan Machiavelli, under läsningen av Livius romerska historia, jämfört sin samtids återupptäckt av antiken med sin samtids upptäckandet av nya kontinenter. Så visar sig även det förflutna vara en framtid, och även den som med öppet sinne öppnar en bok möter nya horisonter.

Jag beskrev nyss den moderna mentaliteten som framåt- och utåtriktad, men liksom framtiden även går att finna i det förflutna, kan driften till expansion paradoxalt riktas inåt. Likt Jules Verne och andra fantiserar om färder till jordens insida, gör biologer och psykologer och filosofer och författare upptäcktsresor in i människans inre. Hur sedan detta inre universum förhåller sig till det yttre är det stora mysteriet.

Allt jag vill säga just nu är att Keats med sin sonett, som vrider sig kring sin vändpunkt, gör något som just poesin är bra på att göra: han förtätar tid och rum till en punkt där gränsen mellan framåt och bakåt och yttre och inre och ögonblickligt och evigt blir osäker.

Vi kan som sagt aldrig nå evighetens synvinkel, inte utan att förlora den subjektivitet som, förankrad i tid och rum, utmärker oss som människor. Men kanske är det just i poesins envisa famlande efter något ögreppbart och i den poetiska förtätningens upplösande av gängse tanke-kategorier som vi kommer närmast det omöjliga.

Kanske. Genast när min ena hjärnhalva överraskat mig genom att uttrycka sig så romantiskt, så vill den andra halvan återvända till verkligheten. Min egen långa dikt försöker trots allt hålla sig till fakta. Plogar, monsunvindar, järnvägar, smärtreceptorer. Men något är det ändå som händer. Baklängesdikten har ingen volta; den är en enda lång vändning.

Jag vet inte om vårt språk i grunden styr våra tankar, men

åtminstone ur ett praktiskt hantverksperspektiv formar det språk jag har till hands en horisont för vad jag kan beskriva, och bara genom att tänja språket kan jag tänja tanken. Men eftersom min tanke ränner omkring som en ystert associerande ekorre, har jag lika mycket ett behov av att tämja den som att tänja den. Ett sätt att är att skriva bunden vers. Jag tänker då andra tankar än när jag skriver prosa – eller om det är språket som tänker andra tankar i mig. Och vad jag snabbt upptäckte när jag började skriva min baklängesdikt var att språket inte alls är gjort för baklängesberättande och endast ytterst motvilligt accepterar det. Det går plötsligt inte att beskriva orsak och verkan. Kausalitet reduceras till korrelation. Och såväl tempusformer som relativa tidsuttryck i stil med "först" och "efter" blir tvetydiga. Gränsen blev oklar: mellan framåt och bakåt, mellan undergång och skapelse, mellan optimism och pessimism, glädje och sorg. En förlust som också var en vinst.

Baklänges är en spegling av framlänges. Och typiskt för tiden är att den till skillnad från rummet är asymmetrisk – så som vi upplever den åtminstone, från vår subjektiva utsiktspunkt i rumtiden, som är den enda som verkligen *känns* verklig. Även om Einstein skulle invända lika mycket som Spinoza, och på ett inte helt olik sätt. Horisonten kring en betraktare i rummet är i princip lika långt bort vilket håll man än vänder sig mot. Men i tiden är det stor skillnad på att försöka se bakåt och att försöka se framåt. Just den upplevda asymmetri som är förutsättningen för till exempel upplevelse av fri vilja, och som det inte finns någon riktig plats för i vare sig en Spinozas eller en Einsteins helhetsperspektiv.

Jag vet inte vad det betyder att tidsasymmetrin även är inbyggd i språket, att man inte kan spegelvända en berättelse utan informationsförlust, men det tål att tänka på. Man kan fantasera

om ett symmetriskt språk – om språkliga uttryck för orsak och verkan försvann, skulle då den till synes självklara men filosofiskt svårgrundade upplevelsen av kausalitet finnas kvar?

En på många sätt problematisk föregångare och kollega i den teleologiskt kausalitetsfria världshistorieskrivarbranschen är Oswald Spengler. När denne i *Västerlandets undergång* definierar sin och vår moderna västerländska kultur, kallar han den "faustisk" – horisontjagande och oändlighetssträvande i sin aldrig tillfredsställda längtan att behärska tid och rum.

[Illusionsbrytande anmärkning: från och med orden "Man kan fantasera..." ovan och fram till och med ordet "Columbuslängtan" längre ned är texten ändrad efter att föreläsningen hölls. Tidsoptimistisk som jag är, om än inte framtidsoptimistisk, hade jag tänkt göra några tillägg för hand i sista minuten, vilket stötte på hinder (jag skulle mejla texten för utskrift, men saknade mobiltäckning, och gick därför ut, men genom fel dörr, som gick i lås bakom mig, osv) och min vana trogen tappade jag istället tråden, vilken den nu än var, när jag mot slutet av föreläsningen improviserat försökte trassla in och ihop två viktiga men vanskliga lösa horisontändar: dels Spengler, dels Nietzsches historie- och modernitetskritiska försvar av ett begränsat synfält. När jag nu i efterhand fått en chans att redigera föreläsningens förflutna inför framtida tryckning hotar dock nya faror och frestelser – för mycket tid, för mycket rum – och därav följande formproblem. För att de ursprungliga proportionerna inte alltför mycket ska förvirras av potentiellt oändliga tillägg, förpassar jag härmed Nietzsche och det mesta om Spengler, som genom en fallucka i textens horisontella plan, till en not¹.]

Horisonter är, påstår Spengler, frånvarande i andra kulturers konst, men dubbelt centrala i den faustiska bildkonsten och poesin: dels som grund för centralperspektivets gestaltning av

rymd och avstånd, dels som symbol för ett "fjärran" med både rumslig och tidlig innebörd. Keats/Cortez skådande ut mot det avlägset väldiga Stilla havet som metafor för upptäckten av den avlägset väldige Homeros är inte det sämsta exemplet man kan tänka sig.

Men även Spengler själv är mer faustisk poet än vad han är vetenskapsman – vilket jag på gott och ont kan känna igen mig själv i. När han söker framtidens spår i det förflutna förlitar han sig på suggestiva analogier som alternativ till kausala förklaringar. Som när han förbinder det som han kallar den faustiska "nattliga matematiken", alltså Leibniz och Newtons oändlighetssummerande integralkalkyl, med horisontens roll i konsten: "Denna linje, i vars överkliga töcken himmel och jord flyter samman, som är avståndets sammanfattning [der Inbegriff ... der Ferne] och starkaste symbol, innehåller den måleriska infinitesimalprincipen."

Men den västerländska moderniteten har blivit gammal; allt mindre framtid finns att upptäcka; allt mer besvikelse väntar vad Spengler kallar den faustiska livskänslans "Columbuslängtan".

För som vi har sett tillät det modernas anda en Macchiavelli och en Keats att se framtiden även i det förflutna, att sätta segel mot en ny värld och en ny poesi via en volta bakåt genom klassikerna. Modernitetens framtid var ännu öppen och full av frihet och äventyr. En väldig vit fläck på kartan som återstod att upptäcka även när alla kontinenter kartlagts. Varje ögonblick en ny horisont.

Så är det inte riktigt längre idag. Industrialismen fann nyckeln till framtiden i ett än mer avlägset förflutet, i 300 miljoner år gamla växter som blivit till kol och olja, fossila bränslen vars potentiella energi satt fabriker och tåg och bilar i rörelse. Med den bieffekten att vad vi än gör idag så har vi redan förändrat

jordens klimat för åtminstone de närmaste hundra tusen åren.

Oåterkalleliga handlingar i det förflutna begränsar alltså vår frihet och vår agens, likt ett uppfestat lån som måste betalas av. Eller för att beskriva det annorlunda: framtiden är en koloni vars råvaror modernitetens människor utnyttjat till den grad att den inte är lika rik längre, och dess invånare alltmer hotfullt missnöjda. Det finns förstås fortfarande olika möjliga framtider, men spannet av möjligheter har smalnat av, och i synnerhet då det spannar där det fortfarande finns plats för en mänsklighet sådan som vi känner det.

Och som jag redan antytt: när jag själv researchar undergången i det förflutna, och beskriver det förflutna som om det vore framtid, så är det – till skillnad från Keats – denna ofria och villkorade och hotfulla framtid jag tenderar att finna och beskriva. Jag säger detta för att betona att också jag naturligtvis är fast i och styrd av min samtid, även när jag gör mitt bästa för att överskrida den. Evighetens synvinkel förblir avlägsen.

Och allt jag sagt om världen här säger därför kanske mer om min egen specifika synvinkel och de horisonter som utifrån en specifik plats i rummet och tiden begränsar den. Men på något sätt hänger subjektivt och objektivt samman, och skillnaden mellan poesi och vetenskap, liksom mellan humaniora och naturvetenskap, handlar kanske mest om var man väljer att börja.

Hela denna föreläsning har varit en början, och jag ska avsluta den med att läsa upp de sista fjorton raderna ur *Undergången*, slutet av min baklängesvärldshistoria. Ett slut som, eftersom det rör sig om just en baklängesvärldshistoria, naturligtvis också är en början. Dikten har redan hunnit röra sig från nutid bakåt genom hela mänsklighetens historia och förhistoria, och vidare genom jordens och stjärnornas och elementarpartiklarnas utvecklingskedan. Vi befinner oss på mycket mindre än en se-

kunds avstånd från Big Bang, och det enda för oss igenkännbara som återstår är gravitation och tid och rum –

...tills tyngdkraften – som hållit oss på jorden,
och hållit jorden på dess plats kring solen,
och samlat stoff till sol och andra stjärnor –
förlorar sin identitet den också
i kvantfysikens utmanande slutstrid
med relativitetens dimensioner,
och ingen riktig riktning längre finns
och kanske inte längre ens har funnits,
när emergensen slutar emergera
och all information som, oförstörbar,
bevarats dittills tycks försvinna i
den punkt där tiden slutar äga rum,
den stund där rummet slutar ta sig tid,
och allt som återstår är möjlighet.

'EN NOT OM NOTER, NIETZSCHE, SPENGLER OCH ANNAT SOM INTE FICK PLATS

Jag vill tacka publiken som inte tappade intresset ens när jag tappade tråden, men som tack vare denna not kommer få en ny chans att tappa det. Och när jag ändå tackar: tack till Lunds universitet med medarbetare; tack till Elisabeth Rausing's minnesfond och i förlängningen alla som köpt drycker i förpackningar formade som tetraedrar eller rätblock; ett särskilt tack till Ellinor Eriksson som ställde upp som provpublik och bland annat påminde mig om Nietzsches horisonter.

Min första instinkt då jag fick frågan om föreläsningen fick tryckas, var att jag då kunde lägga till fotnoter: en extra spatial textdimension bortom framförandets linjära, temporala, där allehanda sidospår kunde tillåtas. För då jag inte är någon akademisk upptäcktsresande, intresserar mig noter mer som bifloder till textens huvudfåra än som hjälp i sökandet efter dess källor. Dock: för att inte huvudfåran ska tappa fart, och avslöja prekära grund under virvlarna när en alltför ofta avledd uppmärksamhet rinner ut i sanden, så har jag med vanda valt att begränsa mig till denna enda långa not. Man kan se den som en förbindelsekanal mellan den något tidigare version av

mig som skrev en undanlidande text avsedd att läsas upp, och den version av mig som nu, med händerna på tangentbordet, försöker åstadkomma en text som förmår ligga still och bli tyst läst, med en klar känsla av att varje ändring jag gör är vad som med ett ord som aldrig riktigt slagit igenom på svenska kan kallas en "försämbättring". De möjliga sidospår jag skisserade i föreläsningens början – med cameos av Zenon, Leibniz, Borges; Cormac McCarthy, Conrad, Kant, m fl – vinner knappast heller på att göras mer explicita, i vart fall inte när jag inte kommer ihåg vad min dåvarande hjärna tänkte.

Istället: ett par kompletteringar nedan bara. Och om någon sedan inte fått nog ens efter denna svulst till not, kan jag hänvisa till två texter som jag i förbigående refererar till, och som tillsammans med föreläsningen – plus ett par av dikterna i min kommande diktsamling *Skapelser* (Albert Bonniers förlag, 2024) – tycks mig utgöra oavsiktligt kommunicerande kärn, ett spontant uppkommet nätverk speglade hur jag tänkte och vad jag tänkte på under våren 2023. Den ena är min recension av Cormac McCarthys *Passageraren/Stella Maris* (i ett kommande nummer av tidskriften *Ord&Bild*, samt på nätet). Den andra är den långa essädikten eller diktesän "Vikpoetik – några associativa anteckningar om radbrytningar och andra försök till gränsdragning mot det gränslösa" i tidskriften *OEI*:s stora temanummer om Gunnar D. Hansson (#100–101/2023). Den senare innehåller bland annat diverse lösa funderingar kring entropi, komplexa system och Michail Bachtins kronotopbegrepp – sådant som lätt hade kunnat bli stickspår även i denna föreläsning, men som det förmodligen var bättre att den besparades. Kopplingen kan ändå antydans med hjälp av detta citat av Gunnar D. Hansson, som jag inte kunde anföra i nämnda text, eftersom det först publicerades samtidigt med den i samma temanummer:

Att förutsäga framtiden verkar vara avgörande för varje energieffektivt system i en slumpmässig och fluktuerande miljö. Det finns en termodynamisk kostnad för att lagra information om det förflutna som inte har något förutsägbart värde för framtiden. För att vara maximalt effektivt måste ett system vara selektivt. Om det på ett bristfälligt sätt kommer ihåg allt som händer, orsakar det en stor energikostnad. Som till exempel vid åldrande. Demonen störtar. Vid ättestupornas ättestupa. En termodynamiskt optimal maskin måste balansera minne mot förutsägelse genom att minimera sin nostalgi – den värdelösa informationen om det förflutna.

Vilket bland annat kan vara intressant att jämföra med den unge Nietzsches kritik av en åldrad vetenskap som förslösar sin energi på specialiserade detaljkunskaper om det förflutna, istället för att låta sådant som saknar nytta i nuet och inför framtiden försvinna bortom en glömskans horisont. Mer om vilket nedan.

Beträffande sonetten av Keats som diskuteras i föreläsningen, så förmedlar min översättning den allmänna idén i en metriskt acceptabel form, men originalet är mycket mer uttrycksfullt:

Much have I travell'd in the realms of gold,
And many goodly states and kingdoms seen;
Round many western islands have I been
Which bards in fealty to Apollo hold.
Oft of one wide expanse had I been told
That deep-brow'd Homer ruled as his demesne;
Yet did I never breathe its pure serene

Till I heard Chapman speak out loud and bold:
 Then felt I like some watcher of the skies
 When a new planet swims into his ken;
 Or like stout Cortez when with eagle eyes
 He stared at the Pacific – and all his men
 Look'd at each other with a wild surmise –
 Silent, upon a peak in Darien.

Notera särskilt passagen om stjärnskådaren (inspirerad av Herschels sensationella upptäckt av Uranus, den första nyupptäckta planeten sedan antiken). Ordet "ken" har, förutom en allmän betydelse av kunskap eller syn, en mer specifik nautisk betydelse av just "synvidd", hur långt man kan se. Nya horisonter, alltså. Samma ord används i ett par rader som Keats strukit under i sitt exemplar Miltons *Paradise Lost*, och som beskriver hur den från himlen fallne Satan beskådar sin nya helvetiska hemtrakt: "At once, as far as Angels ken, he views / The dismal situation waste and wild." Satan – som är lika full av renässansens företagsamma upptäckaranda som Miltons bildspråk är det – behåller alltså även som fallen änglarnas perception (sämre än den allseende Guden, men bättre än människornas), om än med sämre utsikt och utsikter. Keats funderar i en marginalanteckning på samma sida över det mystiska i att ett medvetande kan "inbilla [imagination] sig in i ett annat", och att "det knappt går att föreställa sig [conceive] hur Miltons blindhet här kan hjälpa väldigheten i hans föreställningar [conceptions] likt en fladderhus i ett stort gotiskt valv". Att Milton, liksom Homeros, var blind fascinerade Keats. Såg tankens inre syn klarare bortom horisonten när ögonens yttre syn inte längre såg någon horisont? Men "ken" täcker båda, som väg ut ur den slippriga spegelsalen av svåröversatta latinska lånords stelnade metaforer, där Keats försöker bilda sig

en bild av inbillningskraften, föreställa sig föreställningförmågan, fatta och greppa begrepps- och uppfattningsförmågan...

Vilket allt är gott och väl, och skulle kunna fortsättas med fler citat. Men jag har utlovat Spengler och Nietzsche. Spengler är lätt att avfärda. Man kan kalla honom profotofascist, eller något annat som är mer exakt, men inte nödvändigtvis mer smickrande. Man kan påtala hans många faktafel och alltför fantasifulla analogier. Med mera. Men vem är jag att kräva perfekt stringens och pålästhet av en annan världshistorieförfattare? Det som skiljer Spenglers spekulativa analogier från tankesprången i till exempel min föreläsning är främst en fråga om två motsatta karaktärsbrister – medan Spengler med fanfarer lanserar sina komparativa infall som stora sanningar, bäddar jag in mina i lager av självvironiska reservationer. Hans bild av den med tiden globalt spridda västerländska kulturen som "faustisk" tycks mig hur som helst innehålla åtminstone en poetisk sanning. Om än det oroar mig att jag här tycks dras mot samma dubiösa slutsats som den unge Henry Kissinger, det vill säga något i stil med att man inte kan argumentera rationellt mot Spengler, utan att poesi måste bekämpas med poesi.

Den faustiska kulturen börjar i alla fall för Spengler med katedraler och korståg, och fortsätter med kontrapunkt, kolonialism, kreditssystem, kategoriska imperativ, osv. (Att teologen Joakim från Floris framställs som en tröskelfigur utgör en beröringspunkt med Hartogs schema, där Joakims tidsåldersteori blir en bräsch för den moderna tidens invasion av den kristna.) När Spengler jämför den faustiska kulturen med andra kulturer som kommit och gått, erbjuds den viktigaste kontrasten av den grekisk-antika som han kallar den "apolloniska". Den apolloniska kulturens grunddrag var att hålla sig till det sinnligt närvarande: horisonten sedd från stadens fästning satte gränsen för stadsstaten, gudarna

var lokala och nära, i centrum för konsten stod människokroppen. Men där den apolloniska tanken ser varat och det varande, ser den faustiska det vardande och föränderliga. Typisk grekisk matematik är den åskådliga euklidiska geometrin; faustisk är integral- och differentialekalkylens tämjande av oändligheten för att beskriva förändring, rörelse, dynamik. Och där ett apolloniskt förgånget blev myt, blir det faustiska historia. Den faustiska blicken för förändring riktas även självreflexivt inåt mot det egna jaget, vars då och nu och sen blir föremål för självbiografier eller förbättringsprojekt.

Begreppet "apolloniskt" har Spengler lånat från Nietzsches ungdomsverk *Tragedins födelse* (1872). Men hans sätt att definiera det liknar ännu mer det "ohistoriska" alternativ till nutida historievurm som Nietzsche kort därefter skisserar i sin "otidsenliga betraktelse" *Om historiens nytta och skada för livet* (1874). Där heter det bland annat att

allt levande kan bli sunt, starkt och fruktbart endast innanför en horisont; om det är oförmöget att dra en horisont omkring sig, eller för själviskt för att låta sin egen blick inneslutas av en annans, så tynar eller ilar det sjukligt mot en tidig undergång. Munterheten, det goda samvetet, den glada gärningen, förtröstan inför det kommande – allt detta är, hos den enskilde liksom hos folket, avhängigt att det finns en linje som skiljer det överskådliga, det klara, från det ouppklarbara och dunkla

Nuet måste alltså låta det förflutna försvinna bakom en horisont även för att inte oroas av vad som väntar bakom framtidens. Som motgift mot eller balans till det historiska föreslår Nietzsche "det *ohistoriska och det överhistoriska*":

Med uttrycket "det ohistoriska" betecknar jag konsten och kraften att kunna *glömma*, och att sluta sig inom en begränsad horisont; "överhistoriska" kallar jag de makter som leder blicken bort från vardandet, och mot det som ger tillvaron dess karaktär av någonting evigt och liktydigt, alltså *konst* och *religion*.

Nietzsche använder här och på andra ställen ordet "horisont" på ett sätt som varken är konkret eller helt metaforiskt, utan (uppfattar jag det som) framför allt färgat av ordets grekiska ursprung: presensparticipet *horizōn* betyder helt enkelt "gränsdragande". Och det är svårt att tro att han inte även i övrigt har sina apolloniska greker i åtanke, även om han ligger lite lågt med dem efter all kritik som *Tragedins födelse* fått från akademiskt håll. Hans tankegång om det ohistoriskas horisont kan även förstås som indirekt svar på den kritiken: ett försvar av individen Nietzsches rätt att dra en gräns mot sådan trist historisk empiri som inte passar honom, för att istället forma sig en bild av den grekiska antiken som han finner användbar i nuet.

Spengler ser Nietzsche som en föregångare, men förebrår honom konstant att han inte gick långt nog i sin kulturrelativism. Om Spengler alls hade kommenterat Nietzsches historieessä (vars kontrast mellan "historiskt" och "ohistoriskt" passar nästan för bra in i Spenglers schema, men vars värderande kritik förstås även drabbar historiefantasten Spengler) kunde han kanske ha sagt att man inte kan välja eller dra sin horisont som man vill: den har kulturen redan valt och dragit åt en. Begränsningen var för grekerna given, och även vi faustiska filosofer har våra begränsningar. Kryphålet som den självreflexiva faustiska andan lämnar är dock att vi kan ringa in begränsningen, historisera

historien, och avbilda inte bara det som horisonten innesluter, utan även horisonten själv.

Detta kryphål är nödvändigt för Spenglers eget projekt. Denne konservativa kulturrelativist går i det han kallar sin "tyska historia" till hårt angrepp mot vad man idag skulle kalla eurocentrism och kronocentrism – alltså en historieskrivning vars "optiska förvrängning" får det i rummet och tiden avlägsna att framstå som mindre betydelsefullt än den egna kulturen och samtiden. Bokens suggestiva titel var säljande, särskilt som den kom ut strax efter Första världskriget, men Spengler själv klagade på att ordet "Untergang" (som har en bredare betydelse på tyska) fick publiken att föreställa sig ett dramatiskt skeppsbrott à la Titanic. För man kan också tänka sig det som något i stil med en solnedgång, ett handlingsutrymme inför framtiden som gradvis försvinner bakom horisonten. Spengler är pessimist, så tillvida att han menar att västerlandet är ödesdömt att fortsätta en redan inledd nedgångstid – men själva anspråket på att kunna beskriva framtiden är nog så optimistiskt. Att en historia som någon skriver baklänges blir teleologisk (alltså med ett på förhand givet slut) istället för kausal är inte konstigt, men Spengler menar sig alltså kunna göra det framlänges.

Men hur kan Spengler *både* hävda att inga objektiva och utanför den egna kulturen giltiga sanningar existerar *och* att han på intuitiv väg kan inta vad som i praktiken är en evighetens synvinkel för att betrakta sitt eget sekel och sin egen kultur utifrån och på samma avstånd som de andra? Tricket är som antytt detta: ja, säger Spengler, min filosofi är inget mer än ett uttryck för den västerländska civilisationens nedgångsfas. Den är en historiserande motsvarighet, menar han, till den ahistoriska skepticismen under den grekiska civilisationens nedgångsfas. Spengler har dock turen, enligt Spengler, att befinna sig på det

enda stället i världshistorien där kulturen både möjliggör och kräver just detta slags utifrånblick på den egna kulturen och eran, förstådd som teleologisk helhet och inte som kausal process. Minervas ugglor äter sin kaka och har den kvar.

Den faustiska civilisationen är därmed också den första, tack vare Spengler, menar Spengler, som har självinsikt om att dess slut är nära. En enda relevant vetenskap återstår: den som Spengler ägnar sig åt, om det nu är en vetenskap och inte en konst. Konstnärer kan, likt under andra kulturers förfallsperioder, fortsätta försöka – men, till skillnad från i dessa andra kulturer, kan och bör de med öppna ögon (öppnade av Spengler) se att det är lönlöst att uppnå samma höjder som under kulturens storhetstid. Det praktiska livet tar över och bör bejakas, inklusive politik och militär expansion. Kvantitet, mer än kvalitet. För att göra det bästa av civilisationens slut hoppas Spengler på en diktator. En sådan fick han i sinom tid, men Hitler var lika missnöjd med Spengler som Spengler var med honom. Nazistisk retorik handlade om att grunda ett ungdomligt kraftfullt tusenårsrike, inte om att i brist på alternativ utkämpa ett sista slag på ålderns höst för att fördröja den ryska kulturens spridning – den som enligt Spengler skulle bli nästa som tog över, någon gång nu här efter millennieskiftet.

Driften att göra självporträtt hör till det faustiska, och de faustiska dragen blir ett självporträtt av Spengler, då ingen är mer faustisk än han: outtröttlig i sin strävan att intellektuellt bemäktiga sig tid och rum bortom den egna horisonten, trots att det är hans tes att det inte går, och därmed en ensam dumdristig hjälte i den faustiska stilen (Spengler nämner Siegfried, Tristan, Parsifal, Hamlet och förstas Faust – men man kunde också nämna Don Quijote), en kämpe som är uppfylld av sig själv och övertygad om sina egna idéers giltighet, och på ett intolerant sätt drar i

strid mot andras.

Den frihet som återstår för människan sent i kulturens livscykel är inte längre friheten att "förverkliga det ena eller andra, utan *det nödvändiga eller ingenting*". Man kan frestas att ta dessa ord ur citatets sammanhang, och tillämpa dem även på oss som här och nu står handlingsförlamade inför klimatförändringar och andra hot. Men man måste då samtidigt understryka hur spegelvänd Spenglers världsbild är. För oss är den process som hotar materiell och kausal, och det nödvändiga som vi kan välja (eller inte) är att till max agera motkraft. För Spenglers senkomna människa är processen teleologisk och ingen motkraft är möjlig: det "nödvändiga" som man kan välja (eller inte) är att identifiera sig med övermakten, och bli fisken i vattnet som följer med strömmen. *Ducunt fata volentem, nolentem trahunt* avslutas boken pompöst – och Spengler ser sig förstås som en "villig", som ödet "leder" in i framtiden, inte en "ovillig", som det "släpar" dit.

Och här, vid horisonten, anar jag en alldeles för stor och alldeles för vag fråga som nebulöst tornar upp sig: vad skiljer och förenar alla lyckade eller misslyckade försök att göra dygd av nödvändigheten och optimism av pessimismen – att så att säga "gilla läget", eller som Stagnelius vackrare formulerar det i sin uppmaning: "adla du till frihet detta tvång"? Alla metafysiker eller materialister som av olika skäl inte tror att den fria viljan är så fri som den vill tro, eller i vart fall att handlingsfriheten är starkt begränsad, men som vill påstå att det med rätt inställning inte gör något? Spengler och stoiker och Hegel och Buddha och Spinoza och Luther, med flera, och Satans glödande inspirationstal spökskrivna av Milton; Nietzsche från horisonter till *amor fati*, Camus och hans absurda Sisyfos, masochism och mindfulness, experimentalpsykologin och Newtons rörelselagar,

räven och rönnbären och relativitetsteorin, Tegnér som ger sig tusan på att besjunga det av honom avskydda svenska vädret som manligt härdande och götiskt, min känsla av att många andra stora skalders egon (Strindberg! Heidenstam! Ekelöf!) på ett lite rörande sätt sysslar med liknande självbedrägerier, jag som brukar hävda att nutiden visserligen är en historiskt sett sällsynt ogynnsam miljö för den som skriver poesi, men att det just därför är extra intressant att göra det... bäst att sätta punkt.

Varvid det slår mig att punktens själva punktformighet, dess noll dimensioner... men nej. Punkt.

Tack till dig som följt bergochdaltankebanan ända hit, och (i denna andra tackrunda) även ett extra tack till Martin Degrell för utmärkt utövande av redaktörsskapets dialektik mellan tjat och tålmod, samt uppletande av en översättning av Nietzsche som jag ändå inte använde. Samtliga översättningar i både föreläsning och not är nu på gott och ont mina. Punkt?

Från nuets horisont till evighetens synvinkel skrevs ursprungligen som en föreläsning som Malte Persson höll i samband med Humanist- och teologdagarna i Lund, 15 april 2023, då han mottog 2023 års Rausingpris.

Rausingpriset, som vi kallar det, är ett stipendium ur Elisabet Rausings minnesfond som vi delat ut sedan 1985; vartannat år till en forskare inom humaniora och teologi och vartannat år till en framstående nordisk kulturpersonlighet. Läs mer om HT-dagarna och tidigare pristagare på www.ht.lu.se/htdagar.

LUNDS
UNIVERSITET

**HUMANISTISKA
OCH TEOLOGISKA
FAKULTETERNA**

